

‘Misschien kunnen we dáár eens naar kijken?’

Over nieuwe metaforen voor een nieuwe filosofie

Door Allard den Dulk

Interesting philosophy is [...] a contest between an entrenched vocabulary which has become a nuisance and a half-formed new vocabulary which vaguely promises great things.¹

— Richard Rorty, *Contingency, irony, and solidarity*.

The next real literary “rebels” [...] might well emerge as some weird bunch of *anti*-rebels, [...] who treat of plain and old untrendy human troubles and emotions in U.S. life with reverence and conviction. [...] Maybe that’ll be the point. Maybe that’s why they’ll be the next real rebels. Real rebels, as far as I can see, risk disapproval. [...] The new rebels might be artists willing to risk the yawn, the rolled eyes, the cool smile, the nudged ribs, the parody of gifted ironists, the “Oh how *banal*.” To risk accusations of sentimentality, melodrama. Of overcredulity, of softness. [...] Who knows.²

— David Foster Wallace, *A supposedly fun thing I’ll never do again*.

Het is zondagavond, 8 augustus 2004. De VPRO zendt een aflevering uit van het kunst- en cultuurprogramma R.A.M. (een compilatie, zo blijkt later). Het thema is ‘Design’. Eigenlijk zit ik op de uitzending van *Zomergasten* te wachten, met cabaretier Theo Maassen als gast. Ik overweeg de tv tot die tijd uit te zetten, maar blijf uiteindelijk toch naar R.A.M. kijken. Een van de geïnterviewde ‘designers’ is de Amerikaan Mike Mills. Tijdens het interview laat Mills in zijn atelier een van zijn werken zien. Hij houdt een groot, posterachtig vel omhoog, met daarop een afbeelding van een soort tekstbord, op een paal getimmerd, zoals dat wordt megedragen in demonstraties. Op het bord prijkt weliswaar een vurige strijdkreet: “Protest against the rising tide of conformity!”, maar aan de voet van het bord liggen twee brave golden retriever puppies. Mills kijkt naar de afbeelding en glimlacht. Hij zegt: “Ik vond het

¹ Richard Rorty, *Contingency, irony, and solidarity* (3e druk; New York 1989) 9.

² David Foster Wallace, ‘E unibus pluram: television and U.S. fiction’, in: idem, *A supposedly fun thing I’ll never do again* (3e druk; Londen 2002), 21-82, aldaar 81-82.

wel een mooie uitspraak. Maar het klinkt zo pretentius. Dus durfde ik het niet rechtuit te zeggen.” En dus zei hij het ironisch.

De opmerkingen van Mills staan symbool voor een recente periode in de westerse cultuur. In die periode zijn oprechtheid en engagement dubieuze zaken geworden. De afgelopen decennia hebben postmodernistische denkers alle ideologieën, alle ‘grote verhalen’, alle criteria die richting kunnen geven aan het handelen – of het nu gaat om het communisme of om het geloof in de vermogens van de rede – ontmaskerd als ‘wil tot macht’, als het opleggen van het eigenbelang aan anderen. Daarmee is iedereen die oprecht wil kiezen voor een bepaald engagement kwetsbaar geworden. Kwetsbaar voor desillusie en ontmaskering. Immers, alles is relatief. Alles is subjectief. En hoe kan iemand dan nog claimen dat hij weet wat goed is, wat waar is?³

De ironie die Mills aan zijn strijdkreet heeft toegevoegd, is typerend voor de postmoderne tijden waarin wij leven. De typisch postmoderne mens kan op geen enkele overtuiging worden vastgepind. De wereld is verraderlijk geworden nu er geen algemene principes meer zijn en iedere keuze met onzekerheid gepaard gaat. Die onzekerheid leidt ertoe dat een mens in feite nooit kan ophouden met nadenken, en dat hij dus nooit tot conclusies en daden kan komen waar hij volledig achterstaat. En daarom kan de postmoderne mens eigenlijk alleen handelen door zijn eigen daden niet volledig serieus te nemen, oftewel: door *op ironische wijze* te handelen.

De ironie geeft de mens een middel in handen om overal tussendoor te kunnen glippen, om achteraf altijd te kunnen zeggen: hé, ik bedoelde het heus niet serieus. De ironie voorziet iedere uitspraak van een dubbele bodem, een vluchtluik dat de spreker in staat stelt om op ieder moment, zonder gezichtsverlies, afstand te nemen van zijn eigen woorden. Douglas Coupland beschreef in zijn sleutelroman *Generation X* reeds dat deze “refusal to go out on any sort of emotional limb so as to avoid mockery from peers” voor velen in onze tijd

³ Sommige wetenschappers, bijvoorbeeld binnen de letterkunde, zien het postmodernisme als een ‘cognitieve constructie’, ‘een verzamelnaam voor een aantal kenmerken dat door de literaire kritiek aan bepaalde teksten toegeschreven wordt’, en niet als een ‘realiteit’ (zie: Bart Vervaeck, *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman* [Brussel: VUBPress, 1999] p. 7). Maar ik ben het eens met Wolfgang Iser als hij stelt dat de onduidelijkheid rond het postmodernisme juist is ontstaan doordat de term gescheiden is van de werkelijkheid waaruit hij is voortgevloeid. Er is in de postmoderne *Lebenswelt* geen absolute eenheid meer die ten grondslag ligt aan al het menselijk denken en handelen, geen doel meer waarop alles gericht is. De realiteit wordt nu bepaald door een meervoudigheid die onmogelijk tot een eenheid kan worden teruggebracht. En het is deze pluralistische maatschappelijke werkelijkheid die de postmodernistische filosofie en literatuur aan het licht willen brengen. Zie: Wolfgang Iser, *Unsere postmoderne Moderne* (Weinheim: VCH Acta Humaniora, 1987) pp. 2-4; en: Wolfgang Iser en Mike Sandbothe, “Postmodernity as a philosophical concept”, in: Hans Bertens en Douwe Fokkema ed., *International postmodernism: theory and literary practice* (Amsterdam: Benjamins, 1997) pp. 75-87, aldaar pp. 75-76.

een beproefde “life-style tactic” is geworden, en dat de ironie die deze tactiek mogelijk maakt in veel gevallen is verworpen tot een onbewuste reflex.⁴

Je kunt je afvragen of we ons daar druk over moeten maken. Is een beetje zelfrelativering, in vergelijking met de gevaarlijke pretenties van het humanistische Verlichtingsideaal, niet juist een hele verbetering? Zeker. En is overmatig gebruik van ironie niet gewoon het gevolg van puberale bindingsangst? Misschien wel. Voor een deel. Maar achter de lichtvoetige zelfrelativering en de (al dan niet puberale) ironie gaat vaak – bewust of onbewust – een zwaarlijvig cynisme schuil, dat bijdraagt aan het gevoel van onbehagen en zinverlies dat onze samenleving teistert.

Ironie en zelfrelativering lijken misschien een acceptatie van de fundamentele onzekerheid van het postmoderne bestaan, maar meestal is het tegendeel waar: ze vloeien juist voort uit een angstig verlangen naar zekerheid.⁵ Als alles moet worden gerelativeerd, lijkt uiteindelijk niets meer waarde te hebben. Het goede, dat boven alle twijfel verheven is, bestaat niet meer. Als alles uiteindelijk ‘wil tot macht’ is, als alles eigenbelang is, dan is er geen plaats meer voor het onbaatzuchtige in deze wereld. En dus blijft slechts het kwade over. Dat lijkt de enige zekerheid die de postmoderne mens nog heeft. En zo ontstaat het cynisme. Of zoals Ger Groot het formuleert: “De cynicus verdraagt de ambiguïteit niet waarin hij moet leven [...] en daarom scheidt hij zijn eigen metafysisch fundament. Hij kent bij voorbaat het kwaad dat achter de tweeslachtigheid van het leven schuilgaat.”⁶ Ook Mills’ luchtige zelfrelativering lijkt te zijn ingegeven door een dergelijke overtuiging. Mills lijkt vanaf het begin te hebben gedacht dat zijn pretentieuze strijdkreet zinloos is, dat het conformisme uiteindelijk toch wel zal overwinnen en dat hij daar met zijn kunstwerk niets aan kan veranderen. Door ironie te gebruiken laat hij weten dat hij dat beseft. Hij zegt daarmee in feite wat in de roman *Gimmick!* van Joost Zwagerman onomwonden wordt geformuleerd: “Het gaat erom iedere zedingsdrang te onderdrukken. [...] Onschuld valt niet meer te verliezen als iedere onschuld op de wereld al is uitgeroeid.”⁷

⁴ Douglas Coupland, *Generation X. Tales for an accelerated culture* (19e druk; Londen: Abacus, 2002) pp. 173-174.

⁵ Ik wil extra benadrukken dat het hierbij niet gaat om ironie als stijlmiddel *an sich*, dat zelfs een hulpmiddel kan zijn bij het aankaarten van bepaalde misstanden (zie bijvoorbeeld ‘Doodsbedreiging’, de rap van Theo Maassen, waarmee hij juist een bepaald politiek engagement laat zien, namelijk de bescherming van de vrijheid van meningsuiting). Het gaat om de neiging om *altijd* en *op alles* ironie toe te passen. Want het gevolg daarvan is cynisme en een gevoel van zinverlies.

⁶ Ger Groot, “Nooit meer de dupe”, in: *De groene Amsterdammer* (24 juni 2000); bron:

http://www.groene.nl/2000/0025/gg_cynisme.html

⁷ Joost Zwagerman, *Gimmick!* (18e druk; Amsterdam: De Arbeiderspers, 2003) p. 48.

Een dergelijk cynisme is volgens de belangrijkste wegbereider van het postmodernistische denken, Friedrich Nietzsche, “de ten einde gedachte logica van onze grote waarden en idealen.”⁸ De ontmaskering van de hoogste waarde van de westerse cultuur, van het idee van God, van een absolute waarheid, leidt niet alleen tot de ondergang van de *christelijke* moraal; de dood van God veroorzaakt volgens Nietzsche een afkeer van *iedere* vorm van zingeving. De westerse mens zit nog zo opgesloten in de oude (modernistische) denktraditie, dat hij in de omverwerping ervan een *nieuwe* absolute maatstaf ziet. Absolute waarheid wordt op die manier ingeruild voor absolute *on*waarheid.⁹ De alles ontmaskerende argwaan is volgens Nietzsche een noodzakelijk en onvermijdelijk nulpunt, een vlakte waarop alles met de grond gelijk is gemaakt. En op dat nulpunt is de hedendaagse, postmoderne mens aangeland.

Als we, in navolging van Richard Rorty, wetenschappelijke theorieën beschouwen als metaforen die, indien ze verhelderend blijken, worden opgenomen in het taalspel van het desbetreffende vakgebied, dan zouden we kunnen zeggen dat het taalspel van de filosofie, dat lange tijd is gedomineerd door de zoektocht naar dé waarheid, zichzelf heeft uitgeput door de metafoor van het postmodernisme in zich op te nemen; het kan daardoor namelijk nog maar één conclusie trekken: alles is onwaar (want niets van onze kennis weerspiegelt dé absolute waarheid over de wereld op zichzelf). Daarom is een volledige herbeschrijving van het filosofische taalspel vereist, wil de filosofie nieuwe stappen kunnen maken, zo meent Rorty. De filosofie moet zich bevrijden van de ‘entrenched vocabulary which has become a nuisance’, namelijk de idee van waarheid als kennis van de wereld op zichzelf. In het kader van die bevrijding moet de filosofie op zoek gaan naar de ‘half-formed new vocabulary which vaguely promises great things.’ Maar waar vinden we die? Waar kan de westerse mens heen na het postmodernisme?

Bij de beantwoording van deze vraag komt een probleem naar voren dat in de filosofie maar zelden wordt onderkend, namelijk het verschil tussen de toonaangevende intellectuelen van de afgelopen tijd, grotendeels gevormd door de gebeurtenissen van de jaren zestig, en de aanstormende lichterding van denkers en schrijvers die is opgegroeid en geschoold in de jaren tachtig en negentig. Het postmodernisme is een product van de generatie van de eerstgenoemde groep – een kritiek op de modernistische, universalistische idealen van de jaren zestig en daarvoor – dat in de jaren zeventig als verwoording van een nieuwe, onzekere maatschappelijke werkelijkheid is verdedigd en bestreden, en dat uiteindelijk algemene

⁸ Friedrich Nietzsche, *Herwaardering van alle waarden. De wil tot macht* (Meppel: Boom, 1992), p. 400.

⁹ *Ibidem*, p. 440.

ingang vond in de jaren tachtig. Tegen de tijd dat de geesten van de hedendaagse jonge denkers en schrijvers klaar waren om gevormd te worden, was het postmodernisme reeds alomtegenwoordig. Zij hebben de postmodernistische waarheidskritiek met de paplepel ingegoten gekregen. En daarom ervaren deze jongeren de werkelijkheid, en wat daarmee zou moeten gebeuren, op een heel andere manier dan de oudere generatie, die de oorzaken en het ontstaan van het postmodernisme heeft meegemaakt.

Het postmodernisme is een verzetsbeweging die door de oudere generatie is geformuleerd om de pluraliteit van de werkelijkheid aan het licht te brengen; door de oude, modernistische orde te bevragen, wordt iedere vorm van eenheid in diskrediet gebracht. Dit proces van ontkenning en ontmaskering kent in principe geen einde. Maar de nieuwe generatie heeft de pluraliteit van de werkelijkheid geaccepteerd en de postmodernistische kritiek op orde en eenheid volledig geïnternaliseerd. Daar hoeft zij niet meer bij na te denken. Voor deze jongeren is de theorie realiteit geworden; echter, zij ervaren die verwezenlijking als een impasse.¹⁰ Postmodernistische denkers zijn er vanuit gegaan dat hun diagnose zou leiden tot genezing, dat onthulling van onvrijheid gelijk zou staan aan vrijheid. Maar dat bleek niet zo te zijn. In plaats daarvan heeft het postmodernisme in de dagelijkse praktijk van de hedendaagse westerse cultuur geleid tot cynisme. En dat komt omdat het postmodernisme niets nieuws kan scheppen, geen alternatieven kan bieden.¹¹ Want Nietzsche wist reeds:

Wat zou dat voor een dwaas zijn die zou menen dat je ermee kon volstaan op deze oorsprong en deze omhullende nevel te wijzen om de als wezenlijk geldende wereld, de zogenaamde *werkelijkheid*, te vernietigen! Slechts door te scheppen kunnen wij vernietigen!¹²

En daarom gaan sommige leden van de nieuwe, postmoderne generatie op zoek naar nieuwe ideeën, nieuwe opvattingen. En zoals Nicoline Timmer eind 2000 reeds schreef in *De groene Amsterdammer*: ‘Misschien kunnen we dáár eens naar kijken?’¹³

¹⁰ Deze frustratie is geen exclusief eigendom van één bepaalde generatie. Iedereen moet omgaan met de moeilijkheden die de pluralistische werkelijkheid oplevert. De manier waarop iemand dat doet, is misschien wel een betere aanduiding van zijn ‘generationaliteit’ dan zijn geboortjaar. Voor sommigen leidt postmoderniteit tot cynisme, omdat zij nog volledig opgesloten zitten in de modernistische denktraditie. Anderen proberen zich aan dat denkpatroon te onttrekken, en gaan op zoek naar nieuwe ideeën.

¹¹ In de woorden van Linda Hutcheon: “[Postmodernism] does not emit any clear signals. [...] It tries to problematize and, thereby, to make us question. But it does not offer answers. It cannot, without betraying its anti-totalizing ideology”; in: Linda Hutcheon, *A poetics of postmodernism: history, theory, fiction* (New York: Routledge, 1988) p. 231.

¹² Friedrich Nietzsche, *De vrolijke wetenschap* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1999) p. 81 [Tweede boek, §58].

¹³ Nicoline Timmer, “Liefde, geluk, waarheid”, in: *De groene Amsterdammer* (2 december 2000), zie: http://www.groene.nl/2000/0048/nt_debutanten.html

Timmer schreef dit in een artikel over jonge, debuterende schrijvers die door hun aanpak en thematiek buiten de gebruikelijke classificaties van de literaire kritiek vielen. Dat het bovenstaande citaat afkomstig is uit een boekenrecensie, is geen toeval. Want het is vooral in de literatuur dat de stem van een nieuwe generatie, van een nieuwe stroming schrijvers hoorbaar wordt. En daarom zouden we in de literatuur op zoek moeten gaan naar nieuwe metaforen voor de ‘half-formed new vocabulary’ waar Rorty over spreekt.

De afgelopen jaren is er meer aandacht gekomen voor de rol die literatuur zou kunnen spelen in de filosofie. Er is daarbij vooral veel belangstelling voor de werken van de Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum. Maar haar denken bevat, naast alle sterke punten, ook een hoop haken en ogen. Zij meent weliswaar dat wijsbegeerte en literatuur op elkaar betrokken moeten worden, maar doet dat op basis van het argument dat zij toegang zouden bieden tot twee verschillende domeinen van kennis. Volgens Nussbaum verschilt de filosofie door haar discursieve aanpak fundamenteel van de literatuur, die narratief-metaforisch van aard is. Maar juist die volhardende discursieve aanpak is problematisch geworden. Eenduidige beweringen zijn niet meer geloofwaardig in de huidige tijd, omdat de postmoderne erfenis iedere stellingname met een immanente dubbelzinnigheid heeft belast.

Wat dat betreft biedt het denken van de Amerikaanse literatuurwetenschapper Wayne Booth – en dan met name zijn boek *The company we keep: an ethics of fiction* uit 1988 – in onze postmoderne tijden betere aanknopingspunten. Booth schrijft: “I am treating all narratives and philosophies as incipient rivals, not because all are ‘fictional’ (in the sense of being untrue) but because all are ‘philosophical’ (in the sense of rendering truths more or less palpable).”¹⁴ Verschillende verhalen (‘narratives’) formuleren verschillende visies op de wereld.¹⁵ Allemaal zeggen zij op een bepaalde manier: ‘Life is *this*.’ Wanneer deze visies zouden worden opgevat als proposities, als waarheidsaanspraken, zoals binnen de oude, één-waarheidzoekende traditie, dan zouden de visies elkaar tegenspreken of in ieder geval niet met elkaar te verenigen zijn (Booth geeft als voorbeeld de dichtregel van W.H. Auden, ‘Life remains a blessing / Although you cannot bless’, tegenover Nietzsches ‘het beste is niet geboren te zijn’). Maar volgens Booth spreken ze elkaar niet tegen. Hij accepteert de postmodernistische gedachte dat alle waarheid onvolledig, partieel is; niet alleen ‘poëtische’

¹⁴ Wayne C. Booth, *The company we keep: an ethics of fiction* (Berkeley: University of California Press, 1988) p. 348.

¹⁵ Ik zou hier ook kunnen zeggen: ‘In verschillende verhalen beleven wij verschillende werelden.’ Maar ik ben het eens met Nelson Goodman als hij schrijft: ‘The issue between monism and pluralism tends to evaporate under analysis. If there is but one world, it embraces a multiplicity of contrasting aspects; if there are many worlds, the collection of them all is one. The world may be taken as many, of the many worlds taken as one; whether one or many depends on the way of taking.’ In: Nelson Goodman, *Ways of worldmaking* (Indianapolis: Hackett, 1978), p. 2.

maar ook wetenschappelijke waarheden zijn metaforen. Deze metaforen kunnen naast elkaar bestaan, omdat ze elk afzonderlijk een bepaalde ‘fit’ hebben: ze slagen er in om een bepaald deel van het leven, van de wereld te verwoorden. En zo ontvouwt zich een ‘plurality of worlds’, een veelheid aan wereldvisies die correspondeert met het feit dat ‘human life is inherently, inescapably multivalent, poly-storied, pluri-mythic’, aldus Booth.¹⁶

Het is aan iedere generatie die op het keerpunt van een cultuur staat, om vanuit de beschikbare pluraliteit aan metaforen een nieuw taalspel te creëren: een taal die aanvankelijk wellicht vreemd lijkt en afwijkt van wat gewoon geworden is, maar die op een of andere manier ‘the blind impress [that] all one’s behaviors bear’ tastbaar maakt.¹⁷ En in de literatuur is de ontwikkeling van een dergelijke taal zichtbaar. Waar de werelden van *Less than zero* (1985) van Bret Easton Ellis en *Gimmick!* (1989) van Joost Zwagerman nog volledig worden beheerst door cynisme en uitzichtloosheid – met personages die uitsluitend de leegte celebreren en willen opgaan in het niets¹⁸ –, biedt *Generation X* (1991) van Douglas Coupland enige hoop op een uitweg, met personages die zich weliswaar terugtrekken uit de maatschappij, maar die toch nog enige zingeving vinden als ze elkaar verhalen vertellen.

En in de afgelopen jaren lijkt er een stroming te zijn ontstaan die definitief afscheid neemt van het postmoderne cynisme.¹⁹ De belangrijkste representant van deze nieuwe ‘stroming’, die ook wel ‘new sincerity’ wordt genoemd, is de succesvolle Amerikaanse auteur Dave Eggers. Ook zijn landgenoten David Foster Wallace, Jonathan Franzen, Rick Moody en Jonathan Safran Foer, alsmede de Britse auteurs Nick Hornby, Jonathan Coe en Zadie Smith, kunnen tot deze stroming gerekend worden. In Nederland vertoont het werk van Esther Gerritsen sterke verwantschap met de ‘new sincerity’-thematiek. Natuurlijk verschillen al deze auteurs, en de romans en verhalen die zij schrijven, sterk van elkaar. Maar in veel van hun boeken overheerst de drang naar een nieuwe, oprechte levenshouding, naar nieuwe bronnen van levensbevestiging en medemenselijkheid; een drang die in scherp contrast staat met de cynische houding die de afgelopen vijftig jaar onder invloed van het postmodernisme is ontwikkeld. De ‘new sincerity’-auteurs beschrijven werelden waarin weer

¹⁶ Booth, *The company we keep*, pp. 339-348.

¹⁷ Rorty, *Contingency, irony, and solidarity*, p. 29.

¹⁸ Zie ook: Bart Vanegeren, “Lawaai in de letteren!”, in: *De groene Amsterdammer* (8 november 2003), pp. 24-27.

¹⁹ Deze stroming, de ‘new sincerity’, is natuurlijk niet de enige ‘visie’ die richting wil geven aan een nieuwe generatie, en aan een nieuw taalspel voor de westerse cultuur. Ik claim ook niet dat dit de ‘ware’ kern van deze generatie en deze tijd blootlegt. Andere bewegingen die richting willen geven aan het denken en handelen in ons huidige tijdsgewricht, zijn bijvoorbeeld een opkomend neoconservatisme en een economisch individualisme dat ieder persoon ziet als een merk dat zijn winst moet optimaliseren.

plaats komt voor de behandeling van menselijke problemen en emoties, zonder dat deze uitsluitend belachelijk worden gemaakt.

Het postmodernisme heeft ervoor gezorgd dat een breed scala aan geëngageerde en sentimentele woorden en gedachten, die waren afgesleten en uitgehold door eeuwen van intensief en divers gebruik, een tijdlang zijn doodgezwegen of bespot door carnavalesk en cynisch gebruik. Het gevolg is dat deze begrippen – zoals liefde, geluk, schoonheid en waarheid – als het ware zijn ‘gereinigd’. Nu kunnen ze opnieuw gebruikt worden door een nieuwe generatie schrijvers. Want deze generatie heeft de principes van het postmodernisme met de paplepel ingegoten gekregen; zij kan niet om deze opvoeding heen en haar hernieuwde gebruik van geëngageerde termen gebeurt daarom altijd vanuit het bewustzijn dat de termen dubbelzinnig en relatief zijn, maar tevens in de overtuiging dat het de enige woorden zijn waarmee wij betekenis kunnen geven aan de wereld.²⁰ De nieuwe generatie weet, wat Nietzsche ook al wist: ‘Al het menselijke verdient wat zijn *ontstaan* betreft met ironie gezien te worden; daarom is de ironie in de wereld zo overbodig.’²¹

En ook Mike Mills weet dat inmiddels. Het is zondagavond 8 augustus, tien over negen, bijna tijd voor Theo Maassen, als Mills de compilatie-aflevering van R.A.M. afsluit met de woorden: ‘Ik durf nu te zeggen: *fuck it*. Ik *ben* pretentius. Onder alle grappigheden vandaan, ben ik uiteindelijk ontzettend pretentius. Het leven is kort, *you gotta fucking say what you wanna say*. Dus zeg ik nu: dit is het. *Ik* heb iets belangrijks te melden.’

²⁰ Ik heb deze gedachtegang gedeeltelijk ontleend aan: Mikhail Epstein, “Conclusion. On the place of postmodernism in postmodernity”, in: Mikhail Epstein, Alexander Genis en Slobodenka Vladiv-Glover, *Russian postmodernism. New perspectives on post-Soviet culture* (New York: Berghahn Books, 1999) pp. 456-468, aldaar pp. 458-459.

²¹ Friedrich Nietzsche, *Menselijk, al te menselijk. Een boek voor vrije geesten* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 2000) p. 165 [Eerste deel, §252].